

вугілля. Це стало причиною тиску тодішнього уряду СРСР на Республіку Польща щодо обміну частини Забузького округу на рівнозначну територію Нижньо-Устрицького району в Бескидах, де знаходились нафтові родовища.

Як наслідок, 15 листопада 1951 року частина Сокальщини, разом із спорожнілим Кристинополем, увійшла до складу УРСР, а місто було перейменоване на Червоноград. Фактично уже з початком I світової війни палац за своїм призначенням уже не використовувався. Довгий час тут знаходився шпиталь для військово поранених солдатів, склади і, навіть, приміщення школи [3, с. 5].

У 1989 році у палаці було створено Червоноградську філію Львівського музею історії релігії, яка функціонує до сьогодні. Науковці музею, на основі збережених документів, матеріалів та спогадів старожилих, проводять широку дослідницьку роботу, яка стосується не лише питань релігії у місті, а й активно вивчають історію міста Кристинополя-Червонограда та значення палацу Потоцьких у вирі історичних подій різних епох. Червоноградська філія має авторитет і за кордоном. До музею звертаються колишні мешканці міста та їхні діти, які тепер мешкають в країнах Західної Європи та Ізраїлі, із проханням допомоги знайти родину. Завдяки праці науковців воз'єдналися родини, які не бачилися півстоліття.

Отже, досліджуючи історію міста та палацу Потоцьких, можна стверджувати про те, що вони протягом всього часу свого існування були в центрі найважливіших історичних подій, а дослідження матеріалів палацу ще раз підкреслюють про високий рівень міжнародних відносин у місті. Окрім того, на сьогодні палац Потоцьких є чи не єдиною історичною культурною пам'яткою, що свідчить про значний культурний рівень та майстерність галичан.

#### Джерела та література

1. Войтович З. Спогади / З. Войтович. – ЧФЛМІР: Нд 634, 1996. – 9 с.
2. Гриник Г. Кристинопіль (1692-1951) / Г. Гриник, О. Ярош-Замойська. – Червоноград: ТзОВ "ЮЕКС", 2010. – 256 с.
3. Кіх В. Спогади / В. Кіх. – ЧФЛМІР: Нд 633, 1996. – 6 с.
4. Buziewicz M. Stąd nasz ród / M. Buziewicz. – Ustrzyki Dolne: Mała Poligrafia Redemptorystów, 2000. – 219 с.
5. Czernecki J. Mały Król na Rusi i jego stolica Krystynopol / J. Czernecki. – Kraków, 1939. – 501 с.

УДК 94(477.81) «19»

Ю. Войчун

### ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЧЕСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ НА ВОЛИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

*Стаття присвячена проблемі законодавчого регулювання чеської колонізації Волині. Простежено еволюцію політичного курсу російського уряду від протекціоністських заходів щодо волинських чехів до обмеження кількості іноземців на території регіону і фактично зрівняння їх із місцевим населенням.*

**Ключові слова:** Російська імперія, законодавство, Волинь, чехи-колоністи.

*The article is devoted to the problem of the legislative regulation of Czech colonization of Volyn lands. The evolution of political course of Russian government from protectionist measures as to Volyn Czechs to limit of the number of foreigners on the territory of the region and actually assimilation with the local population.*

**Key words:** Russian Empire, legislation, Volyn, Czech colonists.

Поліетнічність мешканців Волині формувалася тривалий період. В результаті міграційних потоків в регіоні сформувалися численні іноетнічні громади. Найбільшою розмаїтістю етнічний склад населення краю характеризувався у XIX – першій половині XX ст.

Одним із дієвих чинників, який детермінував етно-історичний розвиток Волині впродовж століть було її географічне розташування. Порубіжне розміщення регіону визначало характер і спрямованість міграційних процесів і пов'язану з ними взаємодію різних за походженням етнічних груп.

З середини XIX ст. переселення іноземних колоністів на українські землі набуває організованого характеру, зростає чисельність міграційного потоку. Прямуючи в Російську імперію і бажаючи заощадити кошти, значна частина переселенців осідала на території Волинської губернії, відносно малозаселеній та багатій родючими ґрунтами. Основну масу колоністів становили німецькі та чеські селяни.

Заселення чехами територій Волинської губернії із перших років розгортання даного процесу, було предметом постійної уваги з боку місцевої влади та царської адміністрації. Зацікавлення міграційними процесами чехів на територію Волині, стало поштовхом до появи статистичних документів та праць монографічного характеру, що мали на меті висвітлення переселення та облаштування колоністів у краї [3], [7], [11].

Здобуття Україною незалежності поклато початок новому етапові дослідження питань чеської колонізації територій Волинської губернії, і безпосередньо їх законодавчого регулювання. Активно досліджували дану проблему М. Бармак [1], В. Надольська, Ю. Поліщук [9], С. Умінський, Г. Шпиталенко, П. Савчук [12], О. Шмид [18].

Позитивні результати колонізації Степової України – один з чинників, що стимулював перенесення переселенського досвіду на Правобережну Україну. Ще в період правління імператора Олександра I (1801-1825), 20.02.1804 р. був оприлюднений маніфест, який регламентував переселенський рух на територію імперії, заохочував іноземців до колонізації українських земель через надання їм достатньої кількості наділів і звільнення від оподаткування. Однак масове переселення колоністів на територію Південно-Західного краю розпочинається тільки в другій половині XIX ст. В цей час в регіоні сформувалися сприятливі умови для поселення колоністів. В першу чергу – це скасування кріпосного права, проведення урядом економічних реформ, розвиток промислового виробництва, залізничного транспорту, товарного землеробства, зростання міст. Усі ці фактори збільшували потребу в робочій силі.

Інший, не менш важливий чинник соціально-економічної політики Російської імперії – бажання влади за рахунок колоністів, з одного боку, швидко освоїти цілині та необроблювані землі, а з іншого – модернізувати сільське господарство регіону, відповідно до тогочасних європейських стандартів, збільшити обсяг виробництва сільськогосподарської продукції.

У 1830-1860-х рр. темпи руху колоністів у краї продовжують зростати. Важливу роль в цьому процесі відіграло польське повстання 1830-1831 рр., в якому активну участь взяла поміщиці з Волині. У відповідь російський уряд застосував репресивні заходи і посилив процес русифікації регіону, на противагу домінуючому польському землеволодінню, продовжував стимулювати переселення німців та чехів на територію Волинської губернії.

Наприкінці другої третини XIX ст. міграційний потік на Волинь почали активно доповнювати вихідці з чеських земель. В 1859-1861 рр. чеські переселенці із м. Зелева оселялися між селами Погорілиці і Підгайці Дубенського повіту [4, с. 121].

Незважаючи на русифікацію краю, домінуючі позиції в системі землеволодіння на Волині продовжували займати польські поміщиці. На 1861 р. 94,4% маєтків губернії належало полякам, у них було зосереджено 93,6% кріпаків [8, с. 19].

Хоча темпи соціально-економічного розвитку регіону були досить повільними, гальмувалися феодално-кріпосницькою системою господарювання, але і тут поширювалися товарно-грошові відносини. В 1860 р. на Волині функціонувало 323 підприємства, на яких працювало понад 5 тис. робітників. Вони виготовляли продукції на 2420 тис. крб. на рік [8, с. 7].

Серед губерній Правобережжя, Волинська займала найбільшу територію. Проте за густотою населення вона значно поступалась Київській та Подільській губерніям (станом на 1846 р. на Київщині – 36 чол., на Поділлі – 45 чол., а на Волині лише 23 жителі на 1 кв. версту) [15, с. 131]. Найменш заселеними були польські повіти губернії. Природний приріст населення не міг забезпечити швидкого збільшення демографічних показників. І тому шлях до збільшення кількості народонаселення Волині, російський уряд вбачав у посиленні притоку іноземних колоністів.

Німецькі та чеські селяни завжди славились своєю працьовитістю, прогресивними методами господарювання, вирощуванням кращих сортів сільськогосподарських культур і високою продуктивністю тваринництва. Царські чиновники сподівалися, що аграрна колонізація Волині позитивно вплине на економічну ситуацію в регіоні. Передбачалось, що місцеве населення швидко перейме та запроваджуватиме в своїх господарствах передовий досвід господарювання колоністів [3, с. 178].

За словами відомого дослідника колонізації К. Ліндемана, російський уряд прийшов до висновку «про бажаність створення колоній культурних сільських господарств у місцевостях на окраїнах Росії, ... якнайшвидшого оточення їх поселеннями землеробів, котрі разом з ними могли б показати приклади ефективного господарювання місцевому населенню» [7, с. 121].

Ще серйозніші наслідки для великих землевласників Волинської губернії мало польське повстання 1863 р., адже їх абсолютну більшість становили польські поміщики. Вони не тільки взяли активну участь у боротьбі за відновлення Речі Посполитої в кордонах 1772 р., але й зуміли організувати в низці повітів (Житомирському, Володимирському, Острозькому) повстанські загони з польського та українського населення [8, с. 15-16].

Після придушення повстання, частина його учасників була заарештована, а тих, хто допомагав або співчував повстанцям також не оминув репресій. Частина польських поміщиків, рятуючись від переслідувань змушені були продавати свої маєтки [19, с. 107-108].

Покупців землі було мало, оскільки українські селяни не мали можливості купувати землю у зв'язку з необхідністю виплачувати викупні платежі після реформи 1861 р. Російські поміщики, налякані останніми подіями в регіоні, також не поспішали купувати волинські землі. Постановами від 10.05. 1864 р. та 10.12.1865 р. полякам-католикам було заборонено купувати землі в південно-західних губерніях. Усі вище наведені фактори сприяли зниженню ціни на землю [10, с. 759].

Окрім соціально-економічних, у 60-х рр. XIX ст. сприятливо склались і політичні фактори для міграції чехів на територію Волинської губернії. Окрім урядових структур, засновуються громадські організації, що займалися облаштуванням переселенців на нових землях.

В 1867 р. у Москві при імператорському сільськогосподарському товаристві було створено спеціальний Комітет по поселенню чехів на Волині, який у лютому-березні того ж року надрукував агітаційні листівки чеською та російською мовами, в яких повідомлялось про умови еміграції. У травні 1867 р. в Москві відбулася Всеросійська етнографічна виставка і слов'янський з'їзд, на якому розглядалась серед інших питань і проблема переселення на території Російської імперії [2].

В 1878 р. в Житомирі було створено так звану господарську промислову канцелярію «Земля», яка виконувала посередницькі функції при влаштуванні переселенців на роботу, оформленні в'їзних документів в Росію та документів при купівлі землі.

В Празі в 1874 р. було створено спеціальний комітет на чолі з агрономом Ф. Дубравою, який займався переселенням чехів. Сприяння цьому процесу мало місце і з боку «Товариства для торгових зносин Чехії з Росією» [4, с. 122].

Правова основа чеської колонізації була закладена ще 18.12.1861 р. із прийняттям «Правил для іноземних робітників, що поселилися в межах Російської імперії». Правила надавали значні пільги для переселенців, найбільш бажаними з яких для чехів були звільнення від військової повинності, від сплати податків у державну казну, строком на 5 років та право на власне самоврядування [13, с. 504-509].

Більшість чехів належали до католицького віросповідання, а купівля землі католиками в Південно-Західному краї була заборонена законодавством імперії (урядові постанови від 10.05.1864 р. та 10.12.1865 р.). Тому представники чеської общини на Волині заявляли, що чехи-колоністи – не католики, а гусити, що називали себе католиками, через переслідування на Батьківщині. Вони також стверджували, що гуситство, яке близьке до православ'я, призведе чехів у лоно православної церкви [5, с. 10].

У травні 1870 р. при Міністерстві внутрішніх справ була утворена Особлива комісія з питань переселення чехів у Південно-Західний край. Результатами роботи комісії стали офіційні рішення про те, що переселення чеського населення є вигідним як в економічній, так і в політичній площині, і що гуситське віровчення не є перешкодою для придбання земель у регіоні.

Керуючись прагненнями обмежити польсько-католицький вплив у краї, імператор Олександр II (1855-1881) 10.06.1870 р. затвердив постанову Комітету міністрів «О водворении чехов на Волини». Документ доповнював привілеї та пільги, передбачені «Правилами» від 18.12.1861 р. Було спрощено процедуру прийняття чехами російського підданства, вони могли приписуватись до сільських громад і волостей, або утворювати свої власні. Чехи також звільнялись від служби у російській армії. Цим документом також гарантувалося звільнення чехів-колоністів від сплати податків та виконання громадським повинностей протягом 5 років з моменту прийняття російського підданства та свобода віросповідання. У 1871 р. в додаток до постанови було прийнято рішення про звільнення чехів, що прийняли російське підданство, від сплати грошового мита при купівлі земель у польських поміщиків. Спочатку її положення були поширені на Волинь, а в кінці 1871 р. – на Київську і Подільську губернії [13, с. 193]. Вагомий внесок в розгортання колонізаційного руху справила позиція Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора О. Дондукова-Корсакова, який активно підтримував переселення чехів у регіон. Окрім економічних мотивів, протекціоністська політика російського уряду щодо чеських колоністів диктувалась насамперед прагненнями за допомогою чеських переселенців протидіяти польсько-католицьким впливам на території Волинської губернії.

10.03.1870 р. у газеті «Киевлянин» стверджувалось, що на чехів покладене важливе завдання – створення особливої релігії, яка внесла б розкол у католицьку церкву, привернула б до себе католицьке населення регіону. Релігійна байдужість значної частини переселенців стала фактором, що полегшив процес створення гуситської церкви на території Волинської губернії.

24.02.1863 р. київський генерал-губернатор О. Дондуков-Корсаков повідомив у Міністерство внутрішніх справ «... поселенці влаштовують свою церкву на основі гуситської, а це призведе у Південно-Західному краї до розколу в римо-католицькому таборі і допоможе в боротьбі російських властей з католицизмом. Симпатії чехів до Росії і православної віри вказували на те, що незабаром вони зіллються з місцевим православним населенням, змінивши цим російські позиції в Південно-Західному краї» [9, с. 315].

Однак сподівання імперської адміністрації, що чехи стануть оплотом боротьби з католицизмом в регіоні, не виправдались. Висловлюючи думку чиновників, що брали участь в організації релігійного життя чеських поселенців в Південно-Західному краї, І. Рудченко у 1882 р. писав: «Нащадки послідовників великого Гуса не тільки виявились неспроможними впливати своїм віровченням на крайовий католицизм, але й самі розкололися в релігійному відношенні на дві групи: меншу, яка при підтримці місцевої адміністрації намагалась утворити чесько-братське віровчення, і більшу, віддану старокатолицьким формам та догмам... Тому останнім часом головна адміністрація в краї змушена була дивитись на чехів, як на інших іноземних колоністів, від оселення яких доводиться відгороджувати Південно-Західну окраїну» [11, с. 162].

Розчарування царських чиновників у політичній користі чеської колонізації зумовило згортання протекціоністських заходів та пільгового правового режиму для чехів, жорсткішання релігійної політики з середини 70-х рр. XIX ст. З 1874 р. чехи змушені були йти на службу в армію відповідно до нового Статуту про військову повинність. Погіршення законодавчого клімату мало наслідком спад переселенського руху чехів в регіон. Якщо в 1871 р. на Волинь переселились 646 сімей чеських колоністів, у 1874 р. – 590 сімей, то вже у 1875 р. в губернію прибуло 260 чеських сімей. В 1876-1878 рр. на територію Волині переселилось всього 150 сімей [11, с. 161].

У вересні 1885 р. імператор Олександр III (1881-1894) затвердив Особливу комісію для розробки заходів щодо припинення напливу іноземних переселенців у західні прикордонні губернії імперії, яку очолював заступник міністра внутрішніх справ сенатор В. Плеве. В результаті діяльності комісії, 14.03.1887 р. були прийняті «Правила відносно набуття іноземцями у власність або у тимчасове володіння нерухомого майна у деяких губерніях західної смуги Росії». Дані правила забороняли у губерніях Царства Польського, Північно-Західного та Південно-Західного краю іноземним підданам набувати будь-якими способами, поза портовими та міськими поселеннями права власності, оренди і користування нерухомим майном [6, с. 578-581].

15.06.1888 р. набули чинності «Правила про влаштування побуту іноземних поселенців, що не прийняли російського підданства, які влаштувались в губерніях Київській, Подільській та Волинській». Відповідно до даного документу, ті іноземні поселенці, котрі не прийняли російського підданства, були зобов'язані виконувати всі повинності на аналогічних умовах, що й місцеві селяни, приписані до волостей, але не мали права брати участь у волостних сходах. Всі іноземні поселенці підлягали чіткому поліцейському нагляду. Німецьким та чеським колоністам заборонялось переселятись з однієї колонії в інші [16, арк. 80-83]. Фактично дані правила поклали кінець привілейованому становищу німців та чехів на території Волинської губернії, зобов'язали їх виконувати повинності та сплачувати державні податки на рівні з місцевим українським населенням.

В рамках обмежувальної політики щодо чеських та німецьких колоністів 14.03.1892 р. в Гатчині імператор Олександр III підписав Указ Урядовому Сенату «Про встановлення тимчасових правил відносно оселення у Волинській губернії осіб неросійського походження», де зазначалося: «... внаслідок особливого положення Волинської губернії ми визнали за необхідне в розвиток і доповнення законів 1884 р. і 1887 р. видачу тимчасових правил щодо поселення у Волинській губернії осіб неросійського походження». Відповідно до даного документу передбачались наступні заходи:

- заборона усім іноземним вихідцям і тим, які не прийняли російського підданства оселятись в межах Волинської губернії поза міськими поселеннями;
- заборона набуття нерухомого майна в будь-який спосіб, окрім спадкування за законом;
- збереження за тими особами, які не день оприлюднення указу поселилися в губернії, права володіння і користування орендованим майном;
- збереження за особами, які сповідують православну віру, права на придбання у власність і використання нерухомого майна поза міських поселень;
- Волинському губернатору надано право висилати іноземців в адміністративному порядку [17, арк. 249].

Враховуючи інтереси поміщиків Південно-Західного краю, генерал-губернатор ініціював прийняття нових Правил, які заборонили можливість придбання нерухомого майна лише новим поселенцям. 19.03.1895 р. Імператор Микола II (1894-1917) затвердив «Правила про влаштування побуту іноземних поселенців, що не прийняли російського підданства, які влаштувались у губерніях Київській, Подільській та Волинській». Даний документ підтверджував обмеження прийняті 14.03.1892 р., проте дозволяв збільшувати земельну власність тим колоністам, які оселились на Волині до виходу «Правил», та їх спадкоємцям за законом. Як і в «Правилах» від 14.03.1892 р., волинський губернатор був уповноважений висилати осіб, що будуть набувати майно у власність всупереч заборонам [14, с. 1986-1987].

Таким чином, діяльність російської адміністрації на початковому етапі колонізації сприяла швидкому зростанню чисельності чеського населення на Правобережжі, а особливо на території Волинської губернії. Визначити кількість переселенців складно, зважаючи на відсутність чіткого обліку чеських переселенців. Відомості Статистичного комітету не відображають етнонаціональний склад регіону, оскільки на території краю мешкала значна кількість чехів, які мали австро-угорське підданство, тому у статистичних матеріалах вони значились як «іноземні піддані».

Стимулюючи приплив чехів у регіон, російське самодержавство надавало їм низку привілеїв та пільг. А у відповідь покладало на колоністів два головних завдання – підвищення показників сільськогосподарського та промислового виробництва та протидія польсько-католицькому впливу у регіоні. Не виправдавши сподівання чиновників у політичній площині питання, чехи-колоністи почали втрачати своє привілейоване становище, все більше наближаючись за правовим статусом до місцевого населення.

#### Джерела та література

1. Бармак М. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796-1914 рр.) / М. Бармак. – Тернопіль, 1999. – 208 с.
2. Всероссийская этнографическая выставка в Москве и славянский съезд в Москве 1867 года. – М., 1867. – 474 с.
3. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волинской губернии / А. Забелин. – К., 1887. – 365 с.
4. Ковба Ж. З історії чеської еміграції на Україні / Ж. Ковба // Українське слов'язознавство. Історія зарубіжних слов'ян. – Л. – 1970. – Вип. 1. – С. 121-129
5. Крыжановский Е. Чехи на Волини / Е. Крыжановский. – СПб., 1887. – 224 с.
6. Летопись текущих событий. Именной Высочайший указ Правительствующему Сенату // Волинские епархиальные ведомости. – 1887. – № 17. – С. 578-581
7. Линдемман К. Законы 2 февраля и 13 декабря 1915 г. (об ограничении немецкого земледелия в России) и их влияние на экономическое состояние Юга России / К. Линдемман. – М., 1916. – 687 с.
8. Оксенюк Р. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861-1939) / Р. Оксенюк. – Л., 1970. – 276 с.
9. Поліщук Ю. Національні меншини Правобережної України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.) / Ю. Поліщук. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. – 432 с.
10. Полное собрание законов Российской империи. Втор. изд. – Т.Х. – №42. – СПб, 1896. – 1268 с.
11. Рудченко И. Записка о землевладении в Юго-Западном крае / И. Рудченко. – К., 1882. – 180 с.
12. Савчук П. Розселення, облаштування господарств чехів Дубенщини (друга половина XIX – початок XX ст.) / П. Савчук // Чехи і Дубенщина: матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2008. – С. 5-10
13. Свод законов Российской империи / Под ред. А.А. Добровольского. 2-е изд. – Кн. 2. – Т. V–IX. – СПб., 1913. – 2754 с.
14. Свод законов Российской империи, дополненный по продолжениям 1906, 1908, 1909 и 1910 гг. и позднейшими узаконениями 1911 и 1912 гг. : неофиц. изд. / Сост. Н. Е. Озерецковский, П. С. Цыпкин ; Под ред. А. А. Добровольского. 2-е изд. – СПб. : Законоведение, Кн. 2. – Т. V – IX. – 1913. – 2756 с.
15. Теличук П., Паламарчук В. Особливості сільськогосподарської економіки Правобережної України напередодні 1861 року / П. Теличук, В. Паламарчук // Велика Волинь: минуле і сучасне. Тези міжнародної науково-краснознавчої конференції. – Хмельницький-Ізяслав-Шепетівка. – 1994. – С. 124-137
16. Центральный Государный Историчный Архив м. Київ. – Ф. 442. – Оп. 617. – Спр. 114. – Арк. 80-83
17. ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 52. – Спр. 439. – Арк. 249
18. Шмид О. Чеська колонізація Волині у 60-70-х рр. XIX ст. / О. Шмид // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії: Наукові записки РДГУ. – 2009. – Вип. 15. – С. 88-93
19. Cichocka Z. Kolonie czeski na Wolyniu / Z. Cichocka – Warszawa, 1925. – 380 s.
20. Vaculik J. K počátkům českého zemědělského vystěhovalectví do Ruska ve 2. polovině 19. Století / J. Vaculik // 150 let Slovanského sjezdu (1848). Historie a současnost. – Praha, 2002. – S. 195-205.